

MURGUÍA E A ARQUEOLOXÍA GALEGA

Marcos MARTINÓN-TORRES

DEPARTAMENTO DE HISTORIA I. ÁREA DE PREHISTORIA.

UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA.

“...aqueel oscurísimo pasado que empezamos hoy á comprender gracias á los errores y utopías de los que, antes de nosotros, penetraron en sus limbos.”

Manuel Murguía, *Galicia* (1888), pp. 93-94.

INTRODUCCIÓN

Reler a Manuel Murguía resulta sempre productivo. Así o amosa a proliferación de análises da súa personalidade e mais da súa obra, que non deixan de achegar datos, interpretacións e perspectivas para enriquece-lo noso coñecemento de quen tanto fixo pola cultura galega.

Froito desas múltiples investigacións, hoxe podemos coñecer, en maior ou menor medida, o Murguía novelista, o poeta, o crítico de arte e literatura, o promotor cultural, o arquivista, o historiador, o político... Nembargantes, hai unha faceta deste intelectual que a penas se ten estudado: ben pouco é o escrito sobre o Murguía arqueólogo¹.

A contribución de Manuel Murguía ó desenvolvemento da arqueoloxía en Galicia ten un valor inestimable. Moitos dos posicionamentos actuais ante o patrimonio arqueolóxico, moitas interpretacións da cultura material, moitos achados tidos por novidosos neste século, parten das lúcidas observacións deste autor ó cal, neste eido, non se lle rende o tributo que merece. Por este motivo, e polo noso convencemento de que sempre podemos aprender de quen nos precedeu, consideramos xustificada a realización deste traballo.

Nel trataremos de achegarnos a ese ignorado Murguía arqueólogo: analizaremos-la súa valoración desta disciplina no seu contexto sociocultural, os principais ámbitos nos que incidiu desde esta perspectiva e as conclusións ás que chegou, para que poidamos deste xeito ter en consideración o pulo que lle deu á arqueoloxía galega.

Para esta análise partimos das obras nas que expuxo máis polo miúdo as súas consideracións sobre a arqueoloxía: as dúas edicións da *Historia de Gali-*

cia (1865-1866 e 1901-1906, respectivamente), e a súa *Galicia* (1888), traballos ós que se engaden algúns ensaios menores, varios deles publicados no *Boletín de la Real Academia Gallega*².

O VALOR DA ARQUEOLOXÍA

Podemos considerar a Manuel Murguía un verdadeiro entusiasta da arqueoloxía. Son tantas e tan elocuentes as súas afirmacións en prol desta disciplina que, de reunírmolas todas, poderíamos encher páxinas e páxinas e dar así forma a un atinado manifesto. Mais non é este o lugar de tal; xa que logo, só recolleremos uns exemplos:

Es necesario y urgente el estudio de los utensilios, armas y demás objetos, pertenecientes á las mas altas antigüedades de nuestro pueblo -libros abiertos en que el historiador lee mas claro que en los autores griegos y romanos- si queremos conocer nuestros primitivos orígenes y la vida de los pueblos de quienes nos gloriamos descender (1865: 395).

El remontarse al estudio y conocimiento de los tiempos primitivos, solo es dado en aquellos felices países en donde se ha llevado tan allá esta clase de investigaciones (1865: 408).

Cuando esto suceda, cuando se interrogue los muchos y desconocidos monumentos y se busque bajo la tierra los tesoros que respecto á nuestras remotas antigüedades todavía oculta, enconces será cuando pueda el historiador arrojar una mirada investigadora sobre el pasado... (1865: 409).

Esta actitude murguiana, este interese exaltado pola arqueoloxía, resulta absolutamente singular no contexto da Galicia do seu tempo. De feito, só poderemos comprendelo se temos en conta dous factores que caracterizan a persoa de Murguía: por unha banda, a súa vastísima erudición; pola outra, a súa propia concepción do labor do historiador. Vexamos en qué medida inflúe cada un destes aspectos.

Murguía coñece e manexa a bibliografía galega e peninsular anterior ó século XIX e a producida durante o seu século, pero tamén a literatura histórica, arqueolóxica e antropolóxica publicada na Europa do momento. Deste xeito, así como está ó tanto dos debates sobre o celtismo e a cuestión indoeuropea, tamén leu a Cartailhac, Mortillet, de Cussé, Christy, Boucher de Perthes, Troyson, Thomsen, Worsaae, Atkinson, Nilson, Keller... Todo este extraordina-

rio caudal de información permítelle descubri-las grandes posibilidades que revela unha nova disciplina que está en auxe en Europa pero que a penas chega a Galicia: a arqueoloxía.

Pero a súa valoración deste saber tamén está favorecida, como indicamos, por outro elemento: o concepto que ten Murguía do oficio do historiador. A Historia, segundo el, debe ser construída a partir da verdadeira fonte, que non é outra que o documento histórico. Sen embargo, hai determinadas épocas nas que non se produciu documentación escrita e para as cales, como moi-to, só témo-las referencias indirectas dos clásicos. E, neste punto, mentres Vicetto aínda consideraba a literatura grecolatina como *“la antorcha más luminosa de la antigüedad”* (Vicetto 1865: 7), Murguía decátase xa de que *“a cada momento saltan á la vista las contradicciones en que incurrieron aquellos pulcros escritores..., y en verdad no conocemos trabajo mas cruel que el de intentar á veces, ponerlos de acuerdo y hacer que concierten sus noticias”* (Murguía 1865: 384). En consecuencia, búscase unha estratexia máis fiable de achegamento ó pasado -a arqueoloxía- e mellores fontes de información -os restos arqueolóxicos-.

Aínda hai outro condicionante que favorece o interese murguiano pola arqueoloxía, e que vén dado tamén pola súa idea da produción historiográfica. Consonante a súa perspectiva, o historiador debe facer unha narración completa e exacta dos feitos, pero tamén interpretalos libremente para chegar a lexítimas conclusións (Cfr. Murguía 1865: XXIII). Isto, dende logo aceptable, múdase cando -como sucederá a miúdo- o proceso se inverte, e os coñecementos ou conviccións previos mediatizan o particular xeito de historiar. Concretamente, o celtismo murguiano, sustento da proxección política da súa obra, levará o noso autor a buscar na arqueoloxía unha nova vía para procurar probas coas que reforza-las súas teses. Aquí debemos ver, polo tanto, outra motivación dos seus alegatos pola investigación arqueolóxica, especialmente a que se centre sobre as antigüidades tidas por célticas.

En todo caso, a intencionalidade política de fondo non impedirá que Murguía faga, nos máis dos casos, un axeitado emprego desta disciplina, e que, como veremos, a arqueoloxía galega dea con el un salto cualitativo extraordinario.

Por outra banda, dada a enorme importancia outorgada ós restos arqueolóxicos, o noso historiador non pode menos que laiarse da deplorable destrución do patrimonio, coa que se borran as pistas que poderían levarnos a aclaralos misterios do pasado. Os monumentos megalíticos, en particular, son os que máis sufriron a devastación, vítimas de constructores que queren aproveitala pedra “*por lo fino de su grano, para construcciones modernas*” (1865: 395), ou de cobizosos buscadores de tesouros (1888: 98)³; a estes motivos engádense a acción da Igrexa -que pretende aniquilar todo vestixio de cultos pagáns- (1888: 71), a extensión da agricultura (1865: 394), “*la rapidez que en sus trabajos pone la codicia propia de la moderna industria*” (1888: 32) e, por riba de todo, a “*indiferencia pública*” (1888: 71). Á superación deste panorama tan ruinoso só se chegará combatendo “*el poco amor que se tiene al presente á semejante clase de estudios*” (1865: 395), e “*estendiendo á España... la afición á toda clase de antigüedades*” (1865: 384). Pero hai outra recomendación vital:

Se hace necesario que las autoridades superiores de las cuatro provincias declaren monumentos nacionales tanto las mámoas como los castros y demás monumentos célticos, para salvarlos de su completa ruina, haciendo responsables á los alcaldes de los atentados que contra ellos se cometen diariamente” (1865: 512).

Máis de cen anos despois de que estas palabras fosen escritas, hoxe podemos estar ou non de acordo con elas; agora ben, ¿quen pode negala súa rotunda actualidade?

A INVESTIGACIÓN ARQUEOLÓXICA MURGUIANA

OS PRINCIPAIS ÁMBITOS DE INTERESE: MONUMENTOS MEGALÍTICOS E CASTROS

Xa quedou clara a favorable valoración que fixo Murguía da investigación arqueolóxica, e a inmensa confianza que depositaba nela. Vexamos agora en qué medida soubo e tivo ocasión de desenvolver as posibilidades que esta disciplina lle brindaba.

Debemos advertir de antemán que hai unha categoría de vestixios do pasado que centrarán a meirande parte das reflexións murguianas de carácter arqueolóxico, por iso é razoable que comecemos por referirmonos a eles: os monumentos megalíticos. Asociados a estes por unha suposta autoría común

e, polo tanto, por unha pretendida contemporaneidade, aparecerán frecuentemente os castros, ós cales tamén se dedicarán numerosas páxinas. Detrás do feito de que a atención se focalice sobre estes monumentos podemos percibir dúas motivacións fundamentais: o celtismo imperante, e a propia situación da arqueoloxía galega.

En primeiro lugar, o carácter “céltico” destes megálitos. É sabido que a reconstrución histórica de Murguía persegue o obxectivo de demostrar a existencia dunha nación galega, e que a especificidade nacional tratará de apoiarse, entre outros elementos, sobre a raza celta e o pasado. Neste sentido, interesaba sobre todo dar a coñecer uns monumentos que aparecen precisamente nas nacións irmandadas con Galicia polo pasado celta: Norte de Portugal, Breaña, Gales, Escocia e, sobre todo Irlanda, dada a reorientación irlandesa que dará Murguía ó mito celta (Barreiro 1986: 28). De feito, na primeira edición da súa *Historia de Galicia* (1865), Murguía non fala aínda de “*monumentos megalíticos*”, senón que os denomina “*monumentos célticos*”, e nesta liña é un continuador da teorización que comezara Vereá y Aguiar (1838) e que manterán os historiadores decimonónicos galegos (Cfr. Martín-Torres n.p.).

En segundo lugar, o outro factor derivado do contexto e que determina a preeminencia dos estudos nestes restos monumentais é que, na Galicia dese tempo, non se practican escavacións arqueolóxicas. Se os vestixios do pasado permanecen soterrados, unicamente se pode tentar extraer información daqueles restos que son, cando menos, visibles. Mentres non proliferen as intervencións sistemáticas, “*esperando ese día, y en tanto no se conoce mejor el misterio de nuestros orígenes, limitémonos a estudiar los monumentos*” (1888: 23). E eses monumentos máis ou menos visibles son os megálitos e os castros. A inexistencia de escavacións será comentada máis adiante, pois nela atopará Murguía un importante atranco para o desenvolvemento das súas pretensións.

Movido, deste xeito, pola súa ideoloxía e polo precario estado da disciplina arqueolóxica, introdúcese Murguía no estudio dos restos megalíticos. A continuación sintetizarémo-la tipoloxía destes monumentos célticos establecida por el, para proceder despois a outros comentarios que consideramos de interese:

–*Menhires*: “por su aspecto exterior y su simplicidad, vienen á ser como los bloques erráticos, una piedra bruta; por su colocacion y destino un verdadero monumento; en ambos conceptos un eterno misterio” (1888: 84). Puideron funcionar como estelas funerarias, ou como símbolos relixiosos, como ídolos, como obeliscos conmemorativos...

–*Aliñamentos e círculos druídicos ou cromlchs* (chamados *kròummeac’has* en 1865: 495): son moi escasos en Galicia; unicamente parece destacable o monumento de Corzán, en terra de Xallas, “pues se asemeja bastante al de Abevury” (1888: 91).

–*Dólmenes, semi-dólmenes, trilitos ou lichavens*: monumentos compostos que, ademais do valor funerario, tiveron outras funcións, aínda que “es difícil explicar” (1865: 497). Esta categoría de monumentos célticos xa non aparecerá na obra *Galicia* (1888), senón que dolmens e mámoas se agruparán como *túmulus*.

–*Túmulus, mámoas ou medorras*: “los monumentos más curiosos, mas numerosos, mas conocidos, mas dignos de nuestra atencion y también los mas espuestos á las injurias y profanaciones... Apenas hay campo inculto en Galicia en donde los ojos acostumbrados no perciban al momento la grande ó pequeña mámoa” (1865: 508). Presentan unha inmensa variedade: hainos longos, altos, piriformes, con galerías subterráneas, pareados, agrupados, formando aliñamentos, sinxelos, compostos...

–*Altars naturais*: penas con cavidades e canaliños que se empregarían para realizar sobre elas sacrificios e rituais druídicos. Non é doado discernir, en moitos casos, se son obra antrópica ou produto de fenómenos atmosféricos. Así, se na primeira *Historia de Galicia* (1865: 499ss.), Murguía defende a autoría humana de varios, en *Galicia* (188: 71ss.), xa máis prudente, confórmase con dicir que, naturais ou artificiais, en calquera caso puideron ser utilizados.

–*Pedras abaladoiras*: con estas sucede o mesmo ca cos altares: “Discútase cuanto quiera acerca de su probable origen y dudando de que el hombre las haya puesto en equilibrio; créaselas producto de la pura casualidad; no por eso podrá negarse su empleo en otros tiempos, como piedras probatorias” (1888: 80).

Á primeira vista desta clasificación dos monumentos célticos poderíamos inferir que non avanza moito sobre as anteriores, pois a penas parece distinguirse das presentadas por Martínez de Padín (1849: 232ss.) ou mesmo por Vicetto (1865: 71ss.). Cómpre introducirse na obra de Murguía para comprobá-las exhaustivas subdivisións de cada categoría, a súa vontade de exemplificar tódolos tipos con monumentos galegos, e o constante recurso á bibliografía internacional na procura de guías para a interpretación. Así comezaremos a albiscar en qué medida puido este autor distanciarse de quen o precedeu. Aínda presentaremos máis criterios de análise que nos leven á mesma conclusión, pero antes debemos deternos diante dos outros monumentos que chaman a atención do historiador: os castros.

Non resulta doado presentar con claridade a concepción murguiana dos castros, cando nin sequera el mesmo sabía definilos dun xeito moi preciso. Para explicalo, temos que aludir de novo á escaseza de escavacións arqueolóxicas, que impedía un coñecemento cabal destas fortificacións. Para Murguía, o castro é *“el monumento más curioso que la edad antigua nos ha legado”* (1888: 55). Externamente preséntase coma *“una especie de colina, ya natural, ya construída artificialmente... Á esta colina, que ofrece el aspecto de un cono truncado, la corona una plataforma, circular casi siempre, y de mayores ó menores dimensiones, según la importancia del castro; plataforma que rodeada de un parapeto, formado de tierra algunas veces, pero en su mayoría de pequeñas piedras, presenta un recinto al cual se asciende por uno ó dos caminos ó rampas que suben formando una ligera espiral”* (1865: 525).

Uns xacementos desta índole explícanse dificilmente se non se coñece o que ocultan baixo a terra, e por iso Murguía atopa atrancos para discernir se se trata de cidades, templos, lugares de residencia real ou de reunión pública, atalaias para protexe-las colleitas... Temos que partir da idea de que nos castros que puido visitar non aflorarían estruturas habitacionais; en consecuencia, se na primeira *Historia de Galicia* advertía que *“según noticias, se hallan algunos castros, que presentan restos de antiguas habitaciones”* (1865: 532), en 1888 reconecerá que aínda *“no hemos hallado un sólo castro con restos de habitaciones”* (1888: 63). Polo tanto, semella o máis coherente concluír que estes cas-

tros funcionarían como “lugares de refugio, en los dias de peligro, cuando las tribus enemigas asaltaban de improviso las pobres viviendas y los burgos de los antiguos gallegos” (1865: 524). Estes lugares de refuxio ocasional serían distintos -cre Murguía- das cidades con casas circulares das que ten oído falar; pero isto levarao a considera-lo problema de conxuga-lo elevado número de castros dispersos por toda Galicia coa reducida cantidade de supostas cidades celtas, que son máis ben “escasas” (1882: 33).

A ESTRATEXIA DE INTERPRETACIÓN ARQUEOLÓXICA: ACHEGA MURGUIANA

¿Que descubriu Murguía a partir desas mámoas e castros que tanta atracción exerceron sobre el? Pasemos agora a expoñer aspectos máis xenéricos da investigación arqueolóxica murguiana.

Para comezar a valora-la súa achega á arqueoloxía galega debemos salienta, primeiramente, a súa pioneira concepción da cultura material. O noso historiador abraia, como vemos, ante os colosais monumentos, “tan interesantes, como la mas bella estatua griega, ó el mas suntuoso edificio ogival” (1865: 486), pero isto non lle impide decatarse de que hai outros moitos vestixios das épocas primitivas que deben ser contemplados desde unha perspectiva arqueolóxica. Os primeiros historiadores galegos interesados polas antigüidades centraban as súas pescudas sobre os restos epigráficos e numismáticos, pezas que se trataban, en última instancia, como textos escritos sobre soportes duros; así non se superaba o constrinximento ás fontes literarias (Pereira 1998: 29). Paralelamente fora espertando a atención polos grandes monumentos, tendencia que xa se desenvolvera en Europa desde o Renacemento (Masset 1993: 8ss., Daniel 1974: 36ss.). Así mesmo, emerxera unha corrente anticuarista, centrada especialmente nas antigüidades grecolatinas, e que as apreciaba consonte a súa beleza e o seu valor artístico (Trigger 1992: 36ss.). O noso Murguía foi capaz de ir máis alá: non só recolle esta triple influencia para atende-lo estudio de epígrafes e moedas, de monumentos e de restos artísticos, senón que a lles engade, como obxectos de interese, calquera resto material xerado polas culturas primitivas. Cerámica, doas de colar, torques, diademas, brazais, machados, espadas, lanzas, puñais, coitelos, muíños, concheiros, estatuas, canalizacións, manifestacións artísticas... todo aquilo que poidamos atopar, indepen-

dentemente da súa beleza ou singularidade, debe ser analizado polo arqueólogo, pois todo vestixio é susceptible de fornecer información sobre as formas de vida, os costumes, as crenzas, os medios técnicos ou a cronoloxía das sociedades que nos anteceden.

Temos en Murguía, deste xeito, a consideración dunha cultura material arqueolóxica ampla e multiforme, que aspira a permitirla reconstrucción de tódolos ámbitos das sociedades pretéritas. Bastante revelador resulta a inclusión, na segunda edición da *Historia de Galicia*, dun capítulo monográfico dedicado ás “*Armas y objetos importantes hallados en Galicia y pertenecientes á los períodos anteriores a la invasión romana*” (1901: 557-567). E cando se estudie un obxecto dos considerados polos vellos anticuarios, como é o caso dunha xoia, xa non se atenderá só á beleza, á riqueza ou ás connotacións lendarias da mesma, senón que se tratará de chegar a hipóteses máis substanciaosas. Así sucede, por exemplo, cando Murguía estudia o torques de Centroña, centrándose na observación das técnicas e motivos ornamentais, para chegar a definir semellanzas con pezas irlandesas ou micénicas, e a partir delas proseguí-las indagacións (1912).

A ampliación do rango de obxectos que importan ó intelectual lévanos a outro punto no que tamén se desmarca Murguía dos seus predecesores: se partimos de que son tantos e tan diversos os materiais que nos permiten coñecer-lo pasado, entenderase que, de combina-los datos que achegan todos, poderemos elaborar unha reconstrucción histórica máis fiable que a que atopamos nas fontes escritas, moitas veces capciosas e contradictorias. Así, é Murguía un dos primeiros galegos que non se conformará con dicilo senón que, sempre que poida, colocará a información arqueolóxica por riba doutros testemuños. Se ata entón se recorría ós vellos monumentos soamente para ratifica-lo sabido por outras vías, e o resto arqueolóxico aparecía entón como accesorio ilustrativo do que escribían os clásicos, Murguía manifesta unha prístina vontade de liberarse desa restrictiva convicción e, daquela, de comezar a facer verdadeira arqueoloxía. Como veremos, non sempre conseguirá o pretendido, tendo que se enfrontar, na práctica, a arduas dificultades. Pero o simple feito de asumir esta posibilidade marca, de seu, unha considerable ruptura.

Podemos seguir engadindo características que descubrimos na investigación arqueolóxica murguiana e que nos dan conta da súa inmensa contribución ó desenvolvemento desta disciplina en Galicia. Xa mencionáramo-la inusual erudición de Murguía, que se amosa no seu coñecemento dos achados e das teorías xeradas en Europa. Pero o aprendido polo galego dos avances europeos pode apreciarse tamén na propia actitude de Murguía ante a evidencia arqueolóxica, na súa estratexia de investigación. E é esta concomitancia co paradigma da arqueoloxía tradicional europea a que nos permitirá confirmar ata que punto Murguía supón un salto revolucionario sobre os investigadores galegos anteriores; a partir del, os traballos dos arqueólogos galegos comezarán a achegarse ó nivel dos realizados fóra das nosas fronteiras. A continuación explicaremos por qué.

O paradigma de investigación arqueolóxica aceptado comunmente na Europa da segunda metade do século XIX defínese, entre outras, por dúas orientacións básicas: Por unha banda, o seu obxecto de estudo por antonomasia: a forma; o usual era facer exhaustivas análises formais para establecer despois complexas tipoloxías, secuencias evolutivas, estudos comparativos... Por outra, a teoría interpretativa de fondo, que sempre seguía un mesmo proceder: escollíase unha variable do rexistro e analizábase a súa evolución recorrendo á noción de movemento, xa fose no espacio -difusionismo- ou no tempo -historicismo- (Cfr. Trigger 1992: 144-196, Pellicer 1995) Así mesmo, co desenvolvemento experimentado pola etnografía no século XIX, cobrara un enorme auxe a utilización do folclore e dos paralelos etnográficos para tratar de reconstruílos comportamentos sociais primitivos (Renfrew e Bahn 1993: 27). Todas estas características aparecerán plasmadas na arqueoloxía murguiana, froito desa erudición xa comentada, e así se verificará o seu avance sobre o tradicional atraso deste saber en Galicia.

Deste xeito, o primeiro destes aspectos -a énfase descritivista- faise patente na meticulosa clasificación de monumentos presentada por Murguía, á que xa temos aludido, ou na súa descrición de útiles líticos, que non omite pesos nin medidas (1865: 446), pero tamén na vangardista convicción de que unha secuencia tipolóxica da cerámica sería o mellor método de datación relativa: *“Nada nos diría mejor la época en que fué levantado cada uno de los innume-*

rabes túmulos, que se conservan en Galicia, como los restos de la cerámica que en ellos se hallase"(1901: 564).

Así mesmo, o difusionismo como base teórica das interpretacións da cultura material subxace a toda a obra murguiana. É constante a procura de paralelismos entre as formas monumentais, as casas castrexas, as gravuras, as pinturas... da arqueoloxía galega e as aparecidas en Irlanda, Escocia ou Gales, e o que se busca con elas é precisamente xustifica-la difusión dun tronco común: o céltico. Naqueles casos en que non é capaz de atopar esas semellanzas, Murguía non deixa de manifestar canto desexaría telo acadado, como sucede coa suposta inscrición celta achada en Mondariz, e que aínda ninguén foi quen de descifrar á luz dos paralelismos célticos (1915b). Incluso se chegará ó extremo de pretender explica-la aparición de megálitos en América como froito de migracións arias (1865: 485).

O historicismo cultural, pola súa parte, nun historiador con orientacións políticas de corte racista, conduce a un permanente escudriñamento de particularismos históricos que axuden na xustificación da superioridade céltica e galega: raza, territorio, lingua, cultura, relixión e unha sorte de "Volkgeist racial", tódolos elementos sobre os que se asentará o nacionalismo murguiano se rastrexan na Historia para chegar ata as épocas máis remotas (Cfr. Máiz 1984, Beramendi e Núñez Seixas 1995). E isto, inevitablemente, ás veces obriga a argumentacións forzadas, como a que se brinda ós primeiros eruditos que poñen en dúbida a orixe céltica dos monumentos:

No deja de ser curioso que esos colosales monumentos que se creyeron obras de gigantes, se pretenda ahora, que fueron levantados por hombres de corta estatura y que pertenecían á la chata estirpe que se supone venida de América por el estrecho de Behring (1865: 385).

O último aspecto que indicabamos no que podemos descubrir un Murguía integrado no paradigma europeo de investigación arqueolóxica é o emprego do folclore e da mitoloxía. Se ben é certo que non podemos incluír sen máis a Manuel Murguía na nómina dos historiadores románticos (Beramendi 1984, Barreiro 1988), a súa consideración das lendas e tradicións como fontes válidas para facer Historia si merece tal cualificativo. En *Galicia*, Murguía reclamaba xa a necesidade de "*un alma inteligente y apasionada*"(1888:

25) que recollese sistematicamente a sabedoría do folclore, a partir desas familias “*cuyas creencias, cuyas costumbres, cuya existencia, en una palabra, es un trasunto de edades remotas*” (1888: 20). Logo será el mesmo quen moitas veces se deteña a recompilar esta documentación para que non se perda irremediabilmente, xa sexa nas súas obras históricas ou en artigos monográficos (1906b, 1910, 1914, 1915a), e estes datos tomaranse como indicios para a investigación arqueolóxica. Así sucederá, por exemplo, cando a existencia de lendas sobre cidades asolagadas lle suxira a posibilidade de que en Galicia existisen palafitas (1888: 37), ou cando queira ver nas cabanas tradicionais do Bierzo indicios das vellas vivendas célticas (1888: 54), ou tamén cando pretenda entende-lo ritual de erección dun *cairn* a partir de costumes populares contemporáneos: guindar unha pedra ó saír de Galicia e pasar pola Cruz do Padornelo, botar unha manchea de terra sobre o cadaleito dos nosos mortos... (1865: 445)

Pero se en algo nos sorprende o Murguía arqueólogo é na súa extraordinaria capacidade de percepción. Á súa espertísima avidez de coñecementos temos que engadi-la súa propia intelixencia que, á vista da realidade, lle permite alumear propostas absolutamente inéditas. Neste punto podemos mencionar, por exemplo, a atención que presta ós solos, para poder se-lo primeiro en vincula-los *cairns* a zonas montañosas e, particularmente, a lugares “*en que abunda la piedra*” (1865: 445), ou a súa hipótese de que os castros seguen unha lóxica de emprazamento (1888: 55-56). Agora ben, hai un apuntamento de Murguía que ten chamado a nosa atención especialmente porque revela unha adiantada lucidez e unha moi temperá capacidade de conxugar arqueoloxía e Historia: referímonos á súa apreciación do valor territorial dos monumentos megalíticos, non só para a Idade Media senón tamén para a época en que foron construídos.

Xa o Padre Sarmiento sinalara a existencia de mámoas citadas en documentos medievais, en “*término por donde pasa apeo, ó demarcación en los privilegios*” (Sarmiento 1950: 73). Sen embargo, esta referencia indirecta parece esquecerse, e ata a segunda metade do século XX non aparecen estudos sistemáticos que analicen estas referencias a megálitos funcionando como marcos de territorio en épocas históricas (Ferro Couselo 1952, Filgueira e García Alén

1977, Criado e Grajal 1981, Pena 1991, Carneiro Rey 1995, 1998, Martín-Torres 1999: 23-84, Martín-Torres e Rodríguez Casal, n.p.). Por outra banda, é comunmente aceptado pola comunidade de prehistoriadores que os monumentos megalíticos puideron servir tamén como marcos territoriais na Prehistoria, e que esta idea só se desenvolveu a partir dos traballos de Colin Renfrew (1976, 1983)⁵. Pois ambas posibilidades xa foran, en realidade, suxeridas e relacionadas na *Galicia* de Manuel Murguía:

... en los documentos medievales referentes a territorios cuyos límites se señalan y muy en especial en los de las iglesias, se mencionan á cada momento las piedras fitas, de las cuales muchas debieron ser antiguos menhires que se aprovechaban como marcos ó que staban allí como piedras terminales (1888: 86-87).

... los dólmenes (arcas) y mamoaas -en ocasiones cómaros- son aprovechados como mojones (1888: 87).

Deste xeito maniféstase o aproveitamento dos megálitos como marcos na Idade Media, e para ratificalo ofrécese exemplos destas expresións tomados dos documentos: “*petras quae ab antiquo fuerunt constructe... petras erectas*”, “*et per illam antam quae stat in illo fontano...*” (1888: 87)⁴. Pero Murguía non se detén aquí, senón que tamén insinúa que esta función demarcadora pode ser unha herdanza da que xa tivera nas épocas primitivas:

Después de limitar el campo sagrado, fijar los límites territoriales de la tribu y ser testigo de las asambleas nacionales, vésele servir de piedra terminal y en tal concepto ser santificado por el campesino... (1888: 85).

A arqueoloxía murguiana chega así a inestimables acertos que non se teñen valorado. Pero tamén, como cabía agardar, a erros que se irían corrixindo co progreso das investigacións. Xa indicamos algúns deles; agora recolle-mos outros, tratando de xulgar en qué medida puido telos ou non evitado.

O carácter fortificado dos castros, para comezar, leva a Murguía a pensar que as tribos célticas vivirían nun “*estado de guerra permanente*” (1901: 509). Hoxe sabemos que non era así, pero as grandes construcións defensivas da Idade de Ferro aínda seguen presentando dificultades interpretativas (Calo 1997: 97-102). Así mesmo, ¿que dicir da autoría dos castros? Tense acusado ós

historiadores decimonónicos galegos de forxar, co forte vínculo entre celtismo e cultura castrexa, un verdadeiro lastre para investigacións posteriores. Non o imos negar, pero si que debemos admitir que, cando menos, Murguía é capaz de manter este vínculo sobre a evidencia arqueolóxica que se lle presenta. Así, terá a ousadía de afirmar: “*Los castros son célticos: no tememos decirlo á pesar del descrédito en que ha caído la teoría que todo lo antiguo refiere al pueblo celta*”, pero xustifícao con datos arqueolóxicos: a aparición en castros de inscricións romanas dedicadas a deuses célticos -o cal, ademais, contradí o ateísmo que Estrabón atribuíra a estes pobos-, a comunidade constructiva dos castros coas fortificacións doutras nacións célticas e, finalmente, a presenza, en moitos castros, de supostas mámoas, que ratifican a contemporaneidade de ambos vestixios (1865: 527). Con respecto a estes “*viejos túmulos que atestiguan la vetustez del Castro que los abriga*” (1888: 60), é posible que Murguía, trabucado, considerase mámoas os montóns de terra que cubrirían as cabanas castrexas, tal e como xa se suxeriu (Pereira 1998: 50). Neste caso, unha vez máis, teríamos que achaca-la imprecisión murguiana á carencia de traballos arqueolóxicos rigorosos.

Outro erro salientable da interpretación arqueolóxica de Murguía é o que atinxe ó ritual funerario céltico. Continuando a liña de explicación que iniciara o Padre Sarmiento (Cfr. Sarmiento 1850: 73, 1975: f.26), cre Murguía que o proceder habitual cos mortos sería o da incineración. Nembargantes, de novo estamos ante unha lectura que, aínda que errónea, parte da evidencia material, xa que nas escasas mámoas rexistradas naquela época non aparecen ósos -hoxe sabemos que pola acidez dos nosos terreos-, pero si restos de carbóns e cinsas (1865: 487ss.), e posibles urnas cinerarias -vasos campaniformes- (1888: 565).

Finalmente, Murguía enganouse tamén cando considerou que a metalurxia era, no mundo céltico, tan antiga como o traballo da pedra: “*Conocían el uso de los metales, por mas que algunos anticuarios hayan querido suponer que existió anteriormente un período de piedra, stone period, al cuál fue ageno su conocimiento*” (1865: 396-397).

A existencia dunha Idade de Pedra anterior á dos Metais fora xa suxerida por Tito Lucrecio Caro no século I a.C. A primeira vez que se firma isto a partir

dunha intervención arqueolóxica é nun traballo de Bernard de Montfaucon publicado en 1719 (Trigger 1992: 60), e o esquema ficará definitivamente establecido despois de 1836, cando C. J. Thomsen publique *A Guide to Northern Antiquities* e se instaure o seu “Sistema das Tres Idades” (Renfrew e Bahn 1993: 25). Pero en Galicia non había nada que axudase a soste-lo tal idea. Murguía debe conformarse co que ve, e o que ve son artefactos de pedra e metal mesturados nas coleccións privadas, e unhas enormes rochas que forman as arquitecturas máis antigas que coñece, e que dificilmente puideron arrincarse a non ser con instrumentos de metal. A estas probas engádeselle o achado dunha serie de gravuras, que el considera letras, e que “*nos dicen claramente que los que alzaban estos rudos monumentos de piedra, usaban utensilios de hierro, pues sin ellos no hubieran podido grabar dicha inscripcion*” (1865: 518-519, 1888: 21, 1915b). Atopámonos de novo, polo tanto, ante dificultades prácticas que son as que en maior medida obstrúen unha investigación cabal.

OUTROS ÁMBITOS DE INTERESE ARQUEOLÓXICO

Aínda que, polos motivos aducidos antes, a investigación arqueolóxica murguiana se centrou en mámoas e castros -coa cultura material asociada-, e foi nestes eidos onde acadou os meirandes logros interpretativos, as outras etapas históricas non foron totalmente alleas ó seu interese como arqueólogo. Daquela, non podemos rematar esta análise sen antes detérmonos sucintamente sobre o que Murguía escribiu, desde unha perspectiva arqueolóxica, acerca das épocas anterior e posterior ós celtas.

Na segunda metade do século XIX, a raíz dos descubrimentos de Boucher de Perthes no val do Somme e do comezo da difusión das teorías de Darwin, vaise formulando en Europa un debate serio sobre a antigüidade do home e, paralelamente, definíndose a Prehistoria como disciplina científica. Estes estudos introduciranse lentamente en España, da man de Casiano de Prado y Vallo e, sobre todo, de Juan Vilanova y Piera (Ayarzagüena 1990a, 1990b, 1990c, 1992: 128ss., Pereira 1997b). Deste xeito, máis vinculada á Xeoloxía e ás Ciencias Naturais que á propia Historia (Díaz-Andreu e Mora 95: 29), a ciencia prehistórica ábrese camiño para acadar, a finais do século, recoñecemento acadé-

mico en España, por parte da Real Academia de la Historia (Ayarzagüena 1992: 389). Galicia, nembargantes, afastada dos centros de investigación, mantense relativamente á marxe destes progresos, e só Leandro Saralegui y Medina e, máis especialmente, José Villaamil y Castro, manifestan verdadeira vontade de profundar no coñecemento da máis remota Prehistoria galega. Pero os seus traballos de campo serán esporádicos e, polo tanto, os seus achados dunha relevancia relativa.

É esta a consideración de Manuel Murguía, quen, nestes anos, parece recibir informacións desiguais sobre as recentes indagacións da arqueoloxía prehistórica. Así, amosa un maior coñecemento dos descubrimentos e debates do estranxeiro que dos que tiñan lugar no seu Estado, xa que só cita os traballos de Villaamil na Cova do Rei Cintolo e na Furada dos Cans (1888: 26ss.), pero ignora os desenvolvidos no resto de España (sobre este tema, cfr. Ayarzagüena 1992). Isto lévao a recomendar prudencia nas conclusións tiradas a partir duns datos tan fragmentarios, e tamén a presenta-las súas primeiras dúbidas sobre a fiabilidade da investigación arqueolóxica. Con respecto a estes estudos sobre os tempos máis remotos dirá que *“las ansias que engendraron fueron tan grandes, que los éxitos no pudieron corresponder á lo que se esperaba”* (1901: 445).

Non podemos saber ata que punto Murguía non tivo a oportunidade de saber cánto se estaba a descubrir do Paleolítico ou se en realidade preferiu ignorar tales achados conscientemente, pecando dunha “erudición selectiva”, porque non lle conviñan á súa argumentación celtista e nacionalista. É coma se fose minguando a súa confianza na disciplina arqueolóxica cando se decata de que esta pode valer para ratifica-las túas teses pero tamén para contradicilas. Neste sentido, se na primeira *Historia de Galicia* (1865) simplemente semella descoñece-lo Paleolítico e o home cavernícola, a partir dos anos oitenta pecha os ollos ante unha poboación precéltica negroide e simiesca da que os galegos -quere pensar- nada conservamos.

¿Importa tanto acaso saber el cómo y en qué tiempo, que hayamos por eso de engolfarnos en el estudio de esas edades remotísimas, en que todo es fácil suponer, desde la existencia del antropopiteco hasta los excesos de una acentuada antropofagia? No por cierto (1888: 17-18).

La memoria del hombre cuaternario puede sin peligro de error perderse, como de hecho se pierde, en las sombras de los tiempos ante-históricos, pero nada tenemos que ver con él. Para nosotros el hombre blanco, es todo... (1901: 449-450).

Estas afirmacións, sen embargo, parecen contradictorias ó lado doutros parágrafos nos que Murguía proclama que, a pesar do pouco coñecidas que son estas poboacións, “*no por eso deja de importar cuanto de ellas se sabe*”, e que, neste eido, as autoridades deberían prometer “*á nuestros anticuarios ancho campo á sus investigaciones*” (1888: 24).

Quedamos, deste xeito, cunha impresión ambigua do que Murguía puido saber ou querer saber das épocas precélticas. Se ben non se opón ó desenvolvemento da ciencia, si que é partidario de centra-los esforzos en “*conocer lo más cercano y que toca al hombre actual*” (1888: 19). E é neste punto onde máis traizoou a ideoloxía ó noso historiador.

Só resta por comenta-la atención prestada por Murguía ás épocas posteriores á poboación celta. Desde o punto de vista da arqueoloxía actual, debemos reconecer que a súa achega será menor no que atinxe a estes períodos. O motivo é evidente, toda vez que é unha circunstancia que, de feito, ven constrinxindo inxustificadamente o desenvolvemento da arqueoloxía dos tempos históricos ata os nosos días: a gran cantidade e variedade de fontes de información. A medida que avanzan os séculos, a documentación xerada polas sociedades á que temos acceso aumenta considerablemente e, en consecuencia, os historiadores tenden a privilexia-las fontes escritas como base para as súas reconstrucións. Así fai tamén Murguía. Isto non quere dicir que ignore os restos materiais dos distintos momentos da Historia; moi ó contrario, serán constantes as súas referencias detalladas ós monumentos, fortalezas, templos e construcións característicos de cada época. Na *Galicia*, en particular, incluírá diversos apartados dedicados ós “*Monumentos*” máis significativos de cada cidade. Agora ben, na meirande parte dos casos, os relatos serán meramente descritivos, e non se interroga ós monumentos na procura de información. Nun traballo máis amplo poderíamos deternos nos seus estudos sobre a Torre de Hércules, por exemplo, que atribúe ós fenicios (1866: 77), ou na súa hipótese sobre unha primeira utilización das Torres de Catoira en época romana

(1913: 9), entre outros puntos salientables. Pero o xeral é que non se empreguen os restos arqueolóxicos como documentos, senón como simples complementos da narración histórica. Por iso non podemos aludir a grandes singularidades nesta dimensión da obra murguiana, en relación cos historiadores da arte que o precedan ou sucedan.

MANUEL MURGUÍA: ARQUEÓLOGO TRADICIONAL, ARQUEÓLOGO MODERNO

Ó longo deste traballo referímonos, en diversas ocasións, ó “Murguía arqueólogo”. Somos conscientes de que, a primeira vista, pode resultar paradoxal aplicarlle tal denominación a alguén que, polo que sabemos, nunca fincou unha pa na terra dun xacemento. ¿É pertinente chamarlle arqueólogo a quen non practicou unha escavación arqueolóxica? Tratando de suxerir unha resposta a esta pregunta chegamos ás consideracións finais.

Manuel Murguía non foi, desde logo, un simple técnico da recuperación de antigüidades. Case ninguén o puido ser na Galicia do seu tempo xa que, polo xeral, só escavan algunhas individualidades “*con máis entusiasmo ca formación e coñecementos*” (Pereira 1997a: 49). En Galicia non existe tradición para este tipo de actividades nin institucións que as favorezan; ademais, a estrutura socioeconómica non é propicia, xa que escasean personaxes con recursos económicos e formación cultural dabondo como para converterse en mecenas da arqueoloxía. Só serodiamente, cara ó cambio de século, aparecerán as primeiras intervencións sistemáticas, a partir do desenvolvemento das Comisiones de Monumentos Histórico-Artísticos (Hernández e Frutos 1997) e da fundación, en 1894, da Sociedad Arqueológica de Pontevedra (Maier 1997: 304)⁶.

Agora ben, desde a nosa perspectiva, o arqueólogo non debe ser xulgado só pola cantidade de restos que recupera nin polas toneladas de terra que é capaz de levantar, senón, fundamentalmente, pola súa capacidade de extraer datos tomando como base a cultura material. É esta a perspectiva que empregamos para analiza-la obra murguiana. Achacóuselle a Murguía un desequilibrio entre teoría e praxe, entre o seu afán por defende-las posibilidades informativas que brinda a arqueoloxía e un relativamente escaso emprego da información arqueolóxica, chegando ata o punto de subliñar que “*non facía*

referencia á estratigrafía” (Pereira 1998: 50). Este tipo de consideracións, cremos, non teñen demasiado en conta que dificilmente se pode interpretar un rexistro arqueolóxico cando se carece del; malamente se pode reconstruí-lo pasado a partir duns cantos restos descontextualizados; é imposible servirse da estratigrafía cando non se ten escavado. Ó longo deste traballo foron sintetizadas varias disertacións de Murguía, unhas máis atinadas, outras menos, pero todas elas obtidas a partir dos restos arqueolóxicos, espremendo os poucos datos ós que tivo acceso. Está fóra de toda dúbida que, de practicar algunha escavación arqueolóxica, os materiais serían máis abundantes e a información máis exhaustiva, pero non consideramos hipócrita a súa vontade manifesta de facer un traballo monográfico sobre antigüidades (1865: 482) e, xa que logo, a súa teima por coñece-lo pasado arqueoloxicamente. Por iso, porque Murguía, a pesar dos atrancos, foi capaz de formular preguntas ós restos arqueolóxicos, témolo por digno merecedor da denominación de arqueólogo.

¿E que tipo de arqueólogo foi Manuel Murguía? Se tomamos como referencia o concepto de arqueoloxía que se tiña na España do século XIX, é dicir, o dunha actividade que se confunde coa historia da arte entre as épocas clásica e moderna (Díaz-Andreu e Mora 1995: 29), logo nos decataremos de que esta categoría lle queda estreita. Quizais por iso Murguía nunca se chama arqueólogo a si mesmo.

Tomemos, polo tanto, un marco de referencia máis amplo pero tamén máis específico e avanzado: o do paradigma da arqueoloxía europea forxado no século XIX e que chega ata os anos sesenta deste século, paradigma ó que se lle chamou da “arqueoloxía tradicional” (Pellicer 1995) ou “histórico-cultural” (Trigger 1992: 144ss.). Neste grupo, a partir do que tratamos de sintetizar nestas páxinas, parece que Murguía encaixa mellor. O seu renovado concepto da cultura material, o seu interese pola descrición e a clasificación tipolóxica, o recurso ó folclore e á teoría difusionista, permítennos chegar a tal conclusión. E isto, ademais, sérvenos para apreciármola gran ruptura que supón Murguía con respecto ós investigadores galegos anteriores, e para facérmonos unha idea do estímulo que puido exercer sobre os que o sucederon.

Mais non nos deteremos aínda. Atopámonos na Galicia de finais do século XIX, no contexto dunha arqueoloxía nacente, na que impera o afán pola recolleita exhaustiva de datos sen criterios moi definidos. Pero Murguía, adiantándose unha vez máis ós tempos, é xa capaz de asumir a necesidade de da-lo paso á interpretación. El sabe que as dificultades “*se multiplican á lo infinito -aunque parece imposible- cuando el ministerio de la historia se limita a la pura descripción*” (1888: 94), e por iso cre que se debe corre-lo risco de suxerir explicacións. Así o amosa na súa evolución persoal, e na segunda edición da *Historia de Galicia* (1901) comprobamos que -sen abandonar esta faceta- se detén moito menos na descrición minuciosa de pezas e monumentos, para ofrecer un relato moito máis interpretativo.

Por se non temos aínda argumentos dabondo para valora-la excepcionalidade da investigación arqueolóxica murguiana, poderíamos ver tamén en Murguía un pioneiro das correntes máis actuais de investigación. Xa mencionamo-la apreciación que foi capaz de facer sobre o valor social-territorial dos monumentos megalíticos, que antecede en case un século os estudos de arqueoloxía espacial. Pero tamén está insinuada en Murguía a que acaba de ser bautizada como arqueoloxía de xestión, non só nos seus alegatos pola conservación do patrimonio por parte das autoridades oficiais, senón tamén na súa recomendación de que se fagan controis de impacto arqueolóxico durante as tarefas industriais; por exemplo, nas de desecamento da lagoa de Antela, “*pues los gastos que esto ocasionase á la provincia serían reproductivos. Con lo que allí se ballase, podría darse principio a un Museo prehistórico, cuyo valor superaría al costo*” (1888: 36).

Unha vez máis, preguntámonos: ¿pódese nega-la actualidade destas afirmacións?

Finalmente, non poderíamos aspirar á imparcialidade se rematasemos sen facer un maior comentario sobre a influencia ideolóxica na arqueoloxía murguiana. O traballo arqueolóxico de Murguía está fortemente condicionado pola ideoloxía. A proxección política que lle quixo dar á súa obra deixa tamén a súa pegada nas súas indagacións sobre o pasado. Non obstante, debemos ser ecuanímes á hora de formular sentencias. Atopámonos na delicada situación de quen, tratando de dar a coñecer unha faceta infravalorada dun autor, corre o

risco de caer no extremo oposto: deixar á marxe os aspectos censurables, abraiado pola dimensión creativa e positiva. Trataremos de esquivar ese perigo pero, sen embargo, non deixa de parecernos coherente recordar que o vínculo entre nacionalismo e arqueoloxía é un fenómeno común a tódalas nacionalidades no século XIX: a arqueoloxía nacionalista murguiana é paralela á arqueoloxía nacionalista española (Rivière 1997).

Por riba de todo, non debemos esquecer que cada nova interpretación histórica ou arqueolóxica, cada nova perspectiva, non é allea ás ideas, ás teorías sociais e ós intereses do seu tempo (Bermejo 1983, Criado 1989, Trigger 1992: 23ss., Díaz-Andrade y Mora 1995). Ó principio deste artigo recolleemos unha ensinanza do propio Murguía: el recoñecía que, se hoxe nos achegamos a comprender “*aquel oscurísimo pasado*”, é “*gracias á los errores y utopías de los que, antes de nosotros, penetraron en sus limbos*” (1888: 93-94). É un exercicio de humildade recoñece-lo traballo dos demais. A del, a nosa, é unha tentativa, coma tantas outras. Se desterrámo-la idea de que ostentámo-la verdade, se asumimos que a nosa verdade de hoxe ben pode se-lo mito de mañá, tal vez aprendamos tolerancia e tamén apreñdamos, en toda a súa dimensión, a inmensa riqueza que temos na xente, na cultura, na Historia.

 NOTAS

- (*) Vaia por diante o máis sincero agradecemento ó Prof. Antón A. Rodríguez Casal, pola orientación previa e polas correccións que fixo sobre o manuscrito, ó Prof. Xosé R. Barreiro Fernández, por confiarme o grato labor de realizar este traballo, e a Isabel Romaní, que me facilitou enormemente o acceso á bibliografía.
- 1 Os primeiros traballos nos que se salienta o labor arqueolóxico de Murguía son os de Rodríguez Casal (1990, 1991, 1993), centrados no Megalitismo galego. Posteriormente aparece o traballo de Pereira González (1998), que trata o tema máis extensamente, aínda que chega a unhas conclusións que non compartimos na súa totalidade.
 - 2 Cómpre advertir que só citáremo-la segunda edición da súa *Historia de Galicia* cando os contidos desta sexan distintos dos presentados na primeira. No resto dos casos deberá entenderse que o escrito na primeira mantense na segunda. Para alixeira-lo texto, as citas de Murguía faranse entre parénteses, indicando a data pero xa non o autor.
 - 3 Sobre os anos oitenta do século pasado, Murguía debeu coñece-la documentación relativa ó proceso xudicial protagonizado por Vázquez de Orjas a principios do século XVII, por unha avalancha de destrucións furtivas de centos de mámoas na procura de tesouros. A primeira referencia que coñecemos deste preito atopámo-la na súa *Galicia* (1888: 98), e de novo o citará na segunda edición da *Historia de Galicia* (1901: 461). Sobre este preito e as súas implicacións pode verse Martínez Salazar 1909, Martínón-Torres 1999: 85-143, Martínón-Torres e Rodríguez Casal, n.p.
 - 4 Aínda que Murguía non cita a fonte, puido consultar estes documentos directamente ou, máis probablemente, nos apéndices documentais da *España Sagrada* do Padre Flórez. Ambas citas puidemos localizalas nos volumes relativos ás igrexas de Mondoñedo e Iria, respectivamente (Flórez 1774: 314, e 1792: 355).
 - 5 Xa a comezos do século XVII, en Inglaterra, William Camden concibira a posibilidade de que Silbury Hill fora construído con algunha intención demarcadora (Trigger 1992: 75). Sen embargo, parece que a súa hipótese non tivo seguidores.

- 6 Para constata-lo singular atraso da arqueoloxía galega basta mencionar que, xa no século XVIII se practicaran escavacións arqueolóxicas con estímulo oficial nos xacementos españois de Segóbriga, Sagunto, Itálica, Mérida, Numancia, Clunia, Munigua e Illici (Díaz-Andreu e Mora 1995: 27). En Portugal, pola súa parte, desde mediados do século XIX contamos coa Sociedade Archeologica Lusitana, que potencia a escavación sistemática de Tróia (Fabião 1997), e coas exemplares investigacións de Estácio da Veiga en Alcalar, que seguen a consultarse na actualidade (Rodríguez Casal 1986: 255ss.).

BIBLIOGRAFÍA

- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990a): "Orígenes de la Arqueología Prehistórica en España", *Revista de Arqueología*, 105, pp. 16-24.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990b): "Casiano de Prado y Vallo. Introdutor de los estudios prehistóricos en España", *Revista de Arqueología*, 107, pp. 8-10.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1990c): "Juan Vilanova y Piera. Padre de la Prehistoria Española", *Revista de Arqueología*, 108, pp. 40-43.
- AYARZAGÜENA SANZ, M. (1992): *La Arqueología Prehistórica y Protobstórica española en el siglo XIX*. Tese Doutoral en microformas. Madrid, UNED.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1986): "A recriación do mito celta", *A Nosa Terra. A Nosa Cultura*, Extra nº 7, pp. 27-29.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, X. R. (1988): "La historia de la Historia. Aproximación a una historiografía gallega (siglos XVI-XIX)". In CASTRO, X., e JUANA, J. de, *IV Xornadas de Historia de Galicia. Historiografía Gallega*. Ourense, Deputación Provincial de Ourense, pp. 15-80.
- BERAMENDI, J. G. (1984): "Introducción: La Galicia de Murguía". In MURGUÍA, M., *Galicia*, Vol. I, pp. I-XLVIII. Vigo, Xerais.
- BERAMENDI, J. G., e NÚÑEZ SEIXAS, X. M. (1995): *O nacionalismo galego*. Vigo, *A Nosa Terra*.
- BERMEJO BARRERA, J. C. (1983): *Psicoanálisis del conocimiento histórico*. Madrid, Akal.
- CALO LOURIDO, F. (1997): *A cultura castrexa*. Vigo, *A Nosa Terra* (1ª ed., 1993).
- CRIDO BOADO, F. (1989): "Megalitos, espacio, pensamiento", *Trabajos de Prehistoria*, 46, pp. 75-98.
- DANIEL, G. (1974): *Historia de la Arqueología. De los anticuarios a V. Gordon Childe*. Madrid, Alianza Editorial. (Ed. orixinal en inglés, Middlesex, Penguin, 1967).
- DÍAZ-ANDREU, M., e MORA, G. (1995): "Arqueología y política: el desarrollo de la arqueología española en su contexto histórico", *Trabajos de Prehistoria*, 52 (1), pp. 25-38.
- FABIÃO, C. (1997): "Percurso da Arqueologia Clássica em Portugal: da Sociedade Archeologica Lusitana (1849-1857) ao Moderno Projecto de Conimbriga (1962-1979)". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp.105-123.
- FLÓREZ, H. (1774): *España Sagrada. Theatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España*, Vol. XVIII: *De las Iglesias Britoniense y Dumienne, incluidas en la actual de Mondoñedo*. Madrid, Oficina de Antonio Marín (Ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1989).
- FLÓREZ, H. (1792): *España Sagrada. Theatro Geográfico-Histórico de la Iglesia de España*, Vol. XIX: *Contiene el Estado Antiguo de la Iglesia Iriense y Compostelana*. Madrid, Oficina de la viuda e hijo de Marín (Ed. facsímil, Lugo, Alvarellos, 1989).
- HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, F., e FRUTOS GONZÁLEZ, E. de (1997): "Arqueología y Museología: la génesis de los Museos Arqueológicos". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 141-147.
- MAIER, J. (1997): "Las Sociedades Arqueológicas en España: la Sociedad Arqueológica de Carmona". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 303-310.
- MÁIZ, R. (1984): "La construcción teórica de Galicia como nación en el pensamiento de Manuel Murguía", *Estudios de Historia Social*, 28-29, pp. 133-148.

- MARTÍNEZ DE PADÍN, L. (1849): *Historia política, religiosa y descriptiva de Galicia*, Vol. I. Madrid, Establecimiento Tipográfico de A. Vicente.
- MARTÍNEZ SALAZAR, A. (1909): "Sobre apertura de mámoas a principios del siglo XVII", *BRAG*, 3, pp. 26ss.
- MARTÍNÓN-TORRES, M. (1999): *Análisis historiográfico del megalitismo gallego: de la documentación medieval al siglo XIX*. Tese de Licenciatura inédita, Universidade de Santiago de Compostela.
- MARTÍNÓN-TORRES, M. (n.p.): "Análisis del megalitismo céltico en Galicia del siglo XIX", *Gallaecia*, 19 (no prelo).
- MARTÍNÓN-TORRES, M., e RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (n.p.): "Aspectos historiográficos del megalitismo gallego: de la documentación medieval al siglo XIX". In *Actas del III Congreso de Arqueología Peninsular* (no prelo).
- MASSET, C. (1993): *Les domens. Sociétés néolithiques et pratiques funéraires*. París, Editions Errance, Col. Des Hesperides.
- MURGUÍA, M. (1865): *Historia de Galicia* (1ª ed.), Vol. I. Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- MURGUÍA, M. (1866): *Historia de Galicia* (1ª ed.), Vol. II. Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- MURGUÍA, M. (1882): *El foro. Sus orígenes, su historia, sus condiciones*. Madrid, Librería de Bailly Bailliere.
- MURGUÍA, M. (1888): *Galicia* (1ª ed.). In *España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza é Historia*. Barcelona, Establecimiento Tipográfico - Editorial de Daniel Cortezo y Cª.
- MURGUÍA, M. (1901): *Historia de Galicia* (2ª ed.), Vol. I. A Coruña, Librería de Don Eugenio Carré.
- MURGUÍA, M. (1906a): *Historia de Galicia* (2ª ed.), Vol. II. A Coruña. Librería de Don Eugenio Carré.
- MURGUÍA, M. (1906b): "Curiosidades históricas: Identidad de los antiguos pobladores de las Islas Británicas y Galicia", *BRAG*, 1, nº 8, pp. 176-178.
- MURGUÍA, M. (1910): "De folk-lore: Dama Gelda", *BRAG*, 4, nº 38, pp. 37-40.
- MURGUÍA, M. (1912): "El Torques de Centroña", *BRAG*, 6, nº 66, pp. 137-139.
- MURGUÍA, M. (1913): *Apuntes históricos de la provincia de Pontevedra*. Mondariz, Imprenta del Establecimiento, Biblioteca de "La Temporada en Mondariz".
- MURGUÍA, M. (1914): "De folk-lore: O canouro", *BRAG*, 8, nº 86, pp. 29-30.
- MURGUÍA, M. (1915a): "De folk-lore: Nuestro folk-lore", *BRAG*, 9, nº 99, pp. 65-67.
- MURGUÍA, M. (1915b): "Peñasco con insculturas en Mondariz", *BRAG*, 8, nº 95, pp. 257-261.
- PELLICER CATALÁN, M. (1995): *Tras la identidad de la arqueología*. Nerja (Málaga), Patronato de la Cueva de Nerja.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1997a): "Antropoloxía, información arqueolóxica e ideoloxía. As visións sobre a orixe da humanidade na Galicia do século XIX". In *Actas do III Congreso da Historia da Antropoloxía e Antropoloxía Aplicada*, vol. 1, pp. 45-60. Santiago de Compostela, C.S.I.C. e Instituto "Padre Sarmiento" de Estudos Galegos.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1997b): "As opinións sobre a humanidade primitiva na Galicia do século XIX e as súas relacións coa información arqueolóxica", *Gallaecia*, 16, pp. 71-95.
- PEREIRA GONZÁLEZ, F. (1998): *O emprego da información arqueolóxica en Galicia: 1800-1922*. In *II Premio de Investigación "Xesús Ferro Couso" (1997)*. Valga (Pontevedra), Concello de Valga, Departamento de Cultura.
- RENFREW, C. (1976): "Megaliths, Territories and Populations". In DE LAET, S. J. (ed.): *Acculturation and Continuity in Atlantic Europe*. Brujas, De Tempel, pp. 198-220.
- RENFREW, C. (1983): "The Megalithic Builders of Western Europe". In RENFREW, C. (ed.): *The Megalithic Monuments of Western Europe*. Londres, Thames and Hudson, pp. 8-17.
- RENFREW, C., Y BAHN, P. (1993): *Arqueología. Teorías, métodos y práctica*, Madrid, Akal. (Ed. orixinal en inglés, Thames and Hudson, 1992).
- RIVIÈRE GÓMEZ, A. (1997): "Arqueólogos y Arqueología en el proceso de construcción del Estado-nacional español (1834-1868)". In MORA, G., e DÍAZ-ANDREU, M. (eds.): *La cristalización del pasado: Génesis y desarrollo del marco institucional de la Arqueología en España*. Málaga, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Málaga, pp. 133-139.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1986): *Los monumentos megalíticos de falsa cúpula en la fachada atlántica europea*. Tese Doutoral inédita. Universidade de Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1990): *O Megalitismo. A primeira arquitectura monumental de Galicia*. Santiago de Compostela, Servicio de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1991): "El Megalitismo gallego: la documentación arqueográfica". In VÁZQUEZ VARELA, J. M., e ACUÑA CASTROVIEJO, F. (coords.): *Galicia. Historia*, Vol. 1: *Prehistoria. Historia Antigua*. A Coruña, Hércules de Ediciones.

RODRÍGUEZ CASAL, A. A. (1993): "Análise historiográfica do megalitismo galego". In BERAMENDI, J.G. (coord.): *Galicia e a Historiografía*. Santiago de Compostela, Tórculo, pp. 53-71.

TRIGGER, B. G. (1992): *Historia del pensamiento arqueológico*. Barcelona, Crítica. (Ed. orixinal en inglés, Cambridge, C.U.P., 1989).

VEREA Y AGUIAR, J. (1838): *Historia de Galicia. Primera parte, que comprende los orígenes y estado de los pueblos septentrionales y occidentales de la España antes de su conquista por los romanos*. Ferrol, Imprenta de D. Nicasio Taxonera.

VICETTO, B. (1865): *Historia de Galicia*. Ferrol, Establecimiento Tipográfico de Nicasio Taxonera, 2 vols.